

Ռաֆիկ Նահապետյան

ԵՐՎԱՆԴ ԼԱԼԱՅԱՆԻ ԵՎ «ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻ» ԴԵՐՈՇ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԵՎ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ («Ազգագրական հանդեսի» 120-ամյակի առթիվ)

Բանալի բառեր - «Ազգագրական հանդես», Երվանդ Լալայան, ազգագրական նյութեր, համալիր ծրագիր, բանահյուսություն, Հայաստանի գավառներ, ավանդույթներ:

Բացառիկ է ականավոր ազգագրագետ, բանագետ ու հնագետ, խմբագիր ու հրատարակիչ, մանկավարժ ու թանգարանագետ Երվանդ Լալայանի դերը հայ ազգագրական գիտության կայացման և հետագա զարգացման գործում: Նա թողել է հարուստ ու բազմազան ժառանգություն: Նրա գիտագործնական բազմաբեղուն ու բազմաբնույթ գործունեությունը առ այսօր խորքային ուսումնասիրության չի արժանացել: Ուսումնասիրությունները սահմանափակվում են գիտական հոդվածների և լրագրային հաղորդումների վերլուծության շրջանակներով¹:

Ե. Լալայանը հիմնավոր մասնագիտական կրթություն էր ստացել Ժնևի և Լոզանի համալսարաններում, աշխատել էր Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ և Փարիզի մարդաբանական դպրոցում, քաջատեղյակ էր ժամանակի ազգագրական և մարդաբանական գիտությունների հիմունքներին: Նրա գործունեության ընդգրկման ժամանակաշրջանը եղել է 1880-ական թթ. – 1920-ական թթ.: Ծնվել է 1864 թ. մարտի 13-ին Ալեքսանդրապոլում: 1885-ին ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը և իբրև ուսուցիչ աշխատել է Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Ալեքսանդրապոլում: 1894 թ. ավարտելով Ժնևի համալսարանի հասարակագիտական բաժինը՝ ստացել է սոցիա-

¹ Տե՛ս Ն. Ալիևյան, Ե. Լալայան (մահախոսական), «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1931, թիվ 3-5: Խ. Սամուելյան, Ե. Լալայան (մահախոսական), «խորհրդային Հայաստան», օրաթերթ, 1931, փետրվարի 28, թիվ 50: Կ. Ղաֆադարյան, Երվանդ Լալայան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), «Սովետական Հայաստան», 1964, նոյեմբերի 27: Меликсед Бекоев Л.Н., Армянский этнограф-археолог Е.А. Лалаян, «Советская этнография», 1936, N 4-5: Ա. Սարգսյան, Ե. Լալայանի կյանքն ու գործունեությունը արտացոլող փաստաթղթեր, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Եր., 1963, N 1: Կ.Վ. Մելիք-Փաշայան, Երվանդ Լալայան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), «Պատմաբանասիրական հանդես», 1964, թիվ 3, էջ 29-41: Ա. Մ. Նազիկյան, Երվանդ Լալայանը բանահավաք-բանագետ, «Տեղեկագիր» հաս.գիտ. ՀՍՍՀ ԳԱ, 1965, թիվ 8, էջ 63-70: Ա.Յ. Աղամյան, Երվանդ Լալայանի անտիպ նամակներից, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր (Հաս.գիտ.), թիվ 8, 1965, էջ 71-80: Վ. Բոլոյան, Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Եր., 1974, էջ 27-28: Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Ա.Մ. Նազիկյան, Երվանդ Լալայանի կյանքն ու գիտական գործունեությունը, Երվանդ Լալայան, Երկեր, հինգ հատորով, հատոր 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1983, էջ 7-32: Ռ. Նահապետյան, Հայ ազգաբանական մտքի սկզբնավորումը, ՊԲՀ, 2011, թիվ 3, էջ 132-148: Սվետլանա Վարդանյան, Ջավախքի բանահյուսական մշակույթը Երվանդ Լալայանի գրառումներում (Ծննդյան 150-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ, 2014, թիվ 2, էջ 46-54:

լական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Վեց ամիս աշխատելով Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ՝ ձեռք է բերել գիտական աշխատանքի փորձ: Իսկ Փարիզի մարդաբանական դպրոցում ծանոթացել է մարդաբանության սկզբունքներին: Զբավարարվելով դրանցով՝ նա ավարտում է նաև Շվեյցարիայի Լոզան քաղաքի համալսարանին կից մանկավարժության դասընթացը և ստանում մանկավարժի վկայական: Ուսումնառության տարիներին՝ 1890-1894 թթ., գիտական և մանկավարժական աշխատանքի լուրջ փորձ ձեռք բերելով՝ Ե. Լալայանը վերադառնում է Անդրկովկաս և երկու տարի՝ 1895-1897-ին, դասավանդում է Շուշիի թեմական դպրոցում: Ե. Լալայանի հրատարակած առաջին աչքի ընկնող գործը «Ջավախքի բուրմունք» բանահյուսական ժողովածուն էր¹: Այնուհետև հրատարակում է «Սուրբ Սարգիս»², «Տաճկախոս հռոմեական հայերը»³ հոդվածները, որոնք ընդգրկվում են «Ջավախք»⁴ պատմաագագրական աշխատության մեջ: Դրանում տեղ է գտնում նաև Ե. Լալայանի 1895թ. Փարիզի ժողովրդական ավանդույթների ընկերության պարբերականում տպագրված «Հայկական ավանդությունները և մտտիապաշտությունները» հոդվածաշարը: Ի դեպ, Ե. Լալայանը նույն ընկերության թղթակից անդամ էր:

Մինչև Երվանդ Լալայանի գրական ասպարեզ իջնելը Արևելահայաստանում ազգագրական նյութեր հավաքելու ծրագիր չկար: XIX դարի երկրորդ կեսին մեզ հայտնի են գրողներ, որոնք, քաջածանոթ լինելով հայ գյուղական կյանքին, իրենց ստեղծագործությունները հագեցնում էին ազգային սովորություններով, ծեսերով, կենցաղային և աշխատանքային երգերով և այլն: Այդ եղանակը կիրառել է Խ. Աբովյանը դեռ XIX դարի առաջին կեսին: Գրեթե նույն ժամանակահատվածում էր ազգագրական ուսումնասիրություններ կատարում Մխիթարյան միաբանության անդամ Մինաս Բժշկյանը: Պերճ Պռոշյանը Արևելահայաստանում դարձավ Աբովյանի գործի շարունակողը. նրա «Սոս և Վարդիթեր», «Հացի խնդիր» և մյուս վեպերը Աշտարակի բուն կենցաղով լեցուն գործեր են: Այդ նույն նպատակներով ազգագրական նյութեր է օգտագործել նաև Բաֆֆին: Ինչպես Արևմտահայաստանում, նմանապես Արևելահայաստանում ծրագրային դեր կատարեց Գարեգին Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոց» վերնագրով գիրքը⁵: Հեղինակը խորհուրդ էր տալիս գավառահայ մտավորականությանը՝ գրառելու և մոռացությունից փրկելու ազգագրական-բանահյուսական նյութերը: Նա ազգագրական նյութերը գրի էր առնում մեծ ոգևորությամբ, խոսուն հայերենով, մի երևույթ, որ շատ կարևոր էր XIX դարի երկրորդ կեսին, ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի շրջանում: Նկատենք, որ մինչև այսօր էլ Գարեգին Սրվանձտյանցի այս մեթոդը ուղենիշ է արևմտահայ և արևելահայ ազգագիրների համար:

Երվանդ Լալայանը ազգագրական նյութերը գրի առավ գիտնական-հետազոտողի բարեխղճությամբ: Եվ դա այն բանի շնորհիվ, որ հրապարակի վրա էր Մոսկվայի Լա-

¹ Տե՛ս «Ջավախքի բուրմունք», հավաքեց Ե. Լալայանց, Թիֆլիս, 1892:

² Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1894, N 11, էջ 350-353:

³ Նույն տեղում, 1894, N 10, էջ 313-315:

⁴ Տե՛ս Երվանդ Լալայան, Ջավախք (Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար), «Ազգագրական հանդես» (այսուհետև՝ ԱՀ), գիրք Ա, Շուշի, 1896:

⁵ Տե՛ս Գարեգին Սրվանձտյանց, «Գրոց ու բրոց», մասն Ա, Երկեր, հ. 1, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1978, էջ 35-88:

գարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Գրիգոր Խալաթյանցի՝ խնամքով ու մանրամասնորեն կազմած «Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների» ուղեցույցը, որը լույս տեսավ 1887 թվականին: Ե. Լալայանը հիմնավորապես գործողության մեջ դրեց Գր. Խալաթյանցի «Ծրագիրը»: Այդ առիթով նա գրել է. «Այս աշխատության մեջ (նկատի ունի «Ջավախքը».- Ռ.Ն.) մենք առաջնորդվել ենք պրոֆ. Գր. Խալաթյանցի կազմած ծրագրով, որ առաջարկում ենք մեր բանահավաքներին, որպես մի անհրաժեշտ ուղեցույց»¹: «Ծրագիրը» հայ ազգագրությունը բուն գիտական հողի վրա դնելու լուրջ փորձ էր, որ Խալաթյանցը կատարել էր Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոց» գրքի և ռուսական ու եվրոպական գիտությունների նվաճումների ազդեցությամբ: Այդ ծրագրի հիման վրա Արևելյան և Արևմտյան Չայաստանի բնակավայրերում շրջագայելիս նա գրի էր առնում ու հրատարակում տվյալ վայրի ազգագրական նյութը: Հետազոտությունը լրացվում էր ժողովրդական անգիր գրականության նմուշներով, նշանավոր վանքերի, պատմական հուշարձանների, միջնադարյան ձեռագիր մատյանների և այլ հնությունների նկարագրություններով: Իր անդրանիկ բանահավաքչական գործունեությունը սկսում է Ջավախքում դեռևս 1889թ.: Նա գրի է առնում Կարնո հայ բնակչության նյութական և հոգևոր մշակույթի վերաբերյալ մեծ քանակությամբ նյութ: Հայ գիտական ազգագրությունը մեծ կորուստներ կունենար, եթե Ե. Լալայանը համալիր կարգով գրի չառներ և չուսումնասիրեր, թանգարանի համար չհավաքեր կորստի մատնվող ազգագրական նմուշները: Գրի առնելիս նա առաջնորդվում էր նյութերի ամբողջականությունը պահպանելու սկզբունքով:

«Ազգագրական հանդեսը» հիմնելու շարժառիթները և պատմական նշանակությունը հայ ազգագրական գիտության զարգացման գործում:

Ե. Լալայանը 1895 թ. Շուշիում հիմնում է հայ իրականության մեջ առաջին, ցարդ նմանը չունեցող ազգագրական մասնագիտական պարբերականը՝ «Ազգագրական հանդեսը», որը նշանակալից երևույթ էր հայ ժողովրդագիտության բնագավառում: Անդրանիկ համարը լույս տեսավ Շուշիում 1895-1896 թթ.: Երկրորդ համարը տպագրվեց Թիֆլիսում ու պարբերաբար հրատարակվեց շուրջ քսան տարի՝ մինչև 1916 թվականը: Լալայանի անմիջական խմբագրությամբ ու ղեկավարությամբ լույս ընծայվեց 26 հատոր: Հանդեսի առաջին հատորը բովանդակում էր Ջավախքի² հայոց ազգագրությունը, ինչպես նաև իր հեղինակությամբ «Համառոտ տեսություն հայ ազգագրության» ակնարկը, ուր նա շարադրել է հայ ազգագրության անցած ուղին, որին ավելացնելու էր իր գիտական վաստակը: «Հրատակչից» խորագրով համառոտ առաջաբանում Լալայանը շարադրում է հանդեսը ստեղծելու շարժառիթները, նպատակները: «Րոպեական ազդեցության տակ չենք վճռել մի այդպիսի հանդեսի հրատարակության ձեռնամուխ լինել, ոչ էլ պատահմամբ ենք ընտրել այս. մեզ ճանաչողները

¹ Երվանդ Լալայան, Ջավախք (Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար), «Ազգագրական հանդես» (այսուհետև՝ ԱՀ), գ.Ա, էջ 379:

² Տե՛ս ԱՀ, գիրք Ա: Հետագա հղումները չձանրաբեռնելու համար նպատակահարմար ենք գտնում այստեղ նշել ԱՀ-ի համարների լույսընծայման տարեթվերը. գ. Բ՝ 1897, գ. Գ՝ 1898, գ. Դ՝ 1898, գ. Ե՝ 1899, Զ՝ 1900, գ. VII-VIII՝ 1901, գ. IX՝ 1902, գ. X՝ 1903, գ. XI՝ 1904, գ. XII՝ 1904, գ. XIII՝ 1906, գ. XIV՝ 1906, գ. XV՝ 1907, գ. XVI՝ 1907, գ. XVII՝ 1908, գ. XVIII՝ 1908, գ. XIX՝ 1910, գ. XX՝ 1910, գ. XXI՝ 1911, գ. XXII՝ 1912, գ. XXIII՝ 1912, գ. XXIV՝ 1913, գ. XXV՝ 1914, գ. XXVI՝ 1916:

գիտեն, թե որքան ժամանակից ի վեր փայլիայել ենք այս միտքը և որքան արգելքների ենք հաղթել փոքր ի շատե նախապատրաստվելու այս գործի համար: Այսօր մենք հանդես ենք գալիս ոչ թե միայն մեր ուժի վրա վստահացած, այլ ազգի ինքնաճանաչության զգացման: Թերթերի մեջ սփռված և առանձին լույս տեսնող ազգագրական հոդվածներն արդեն ապացուցանում են, որ հայոց ազգն էլ վերջապես զարթնել է խոր քնից և ցանկանում է կատարել գիտության ամենիմաստ խոսքը՝ «Ծանխի գթեզ»: Նա կամենում է ճանաչել իրեն և յուր ազգային հատկությունների վրա հիմնել ազգային զարգացումը: Մեր այս գործն այդ զգացման արդյունքն է և մեր կոչումը՝ այդ գործին գիտական ուղղություն տալ և աշխատողների մեջ միություն հաստատել»¹: «Ազգագրական հանդեսի» խնդիրն է եղել նպաստել ամեն մի հայի՝ ճանաչելու իր ազգի անցյալը, իր երկիրը, իրեն շրջապատող ազգերը²:

«Մեր կոչումն այժմ միայն,- գրում է մեծ բանահավաքը և գիտության կազմակերպիչը,- Նյութեր հավաքելն է, որովհետև դրանց պակասության պատճառով գիտական ուսումնասիրություններն անհնարին են, և մեկ էլ՝ դրանց համար ժամանակ չի պակասիլ: Մենք կը կրենք քարերը և երանի նրան, ով կըգա այդ քարերով ազգային ինքնուրույնության շենքը կառուցանելու և համամարդկային էվոլյուցիոնի օրենքները գծելու»³:

Լալայանը մեծ ուշադրություն է դարձրել այդ կարևոր գործում մտավորականության լայն խավերին ներգրավելուն: Նա մամուլի էջերում հրատարակած հայտարարություններով, ազգագրական ընկերության կազմակերպած դասախոսություններով և բազմաթիվ այլ միջոցներով հորդորում և խրախուսում՝ նվիրվել ազգային մշակութային պահպանմանը, գիտական սերունդներին այն հանձնելու մեծ գործին: Նա գրում է. «Դեհ, ուրեմն, հայ ժողովուրդ, բաց սիրով մեր առաջ քո սիրտն ու հոգին, թո՛ղ որ մենք թափանցենք քո ներքին կյանքի մեջ և պատկերացնենք քեզ ինչպես որ ես. քո ախտերիդ նկարն անգամ կարող է բարիք բերել քեզ: Եվ դեռ քանի քաղաքակրթության հուրը լափում է անցյալի բոլոր հիշատակներն և մենք պետք է շտապենք հավաքելու, ինչ-որ դեռ մնացել է, և դեռ քանի մենք մասնագետ ազգագրագետներ չունինք, հրավեր ենք կարդում հայոց գրականության **Մշակներիդ և Ձեզ, Հայ Ուսուցչուհիներ և Ուսուցիչներ, որ սիրով հանձն եք առել Հայ ժողովրդի կրթության գործը, Ձեր իսկ գործի հաջողության և ազգային ինքնուրույնությունն ապահովելու փափագով՝ յուրաքանչյուրդ ձեր միջավայրը ներկայացնելու նեղությունն հանձն առեք...**»⁴: Գիտնականի այդ կոչը ապարդյուն չանցավ: Ինչպես պետք էր սպասել, Հայաստանի երկու հատվածներից նրա շուրջը համախմբվեցին բազմաթիվ բանահավաքներ և գիտնականներ:

Նյութական ու բարոյական գրկանքների գնով Լալայանին հաջողվում է հաստատվել Թիֆլիսում: Ե. Լալայանի գիտական ջանքերի և քարոզչական աշխատանքի շնորհիվ պարբերականի շուրջը համախմբված ականավոր մտավորականների ու գավառական գրագետների (Մ. Աբեղյան, Թ. Թորամանյան, Հ. Աճառյան, Լեո, Մելիքսեթ-

¹ Նույն տեղում, էջ 5:

² Տե՛ս «Համառոտ տեսություն հայոց ազգագրական ընկերության նպատակների և ամբողջ գործունեության», Թիֆլիս, 1914, էջ 3:

³ ԱՅ, գ. Ա, էջ 6:

⁴ Նույն տեղում:

բեկ, Ե. Շահագիզ, Խ. Սամվելյան, Ա. Չելինսկի, Կարա-Մուրզա, Բենսե (Սահակ Մովսիսյան), Ստ. Լիսիցյան և ուրիշներ) բանահավաքչական համակարգված գործունեություն ծավալվեց: Հանդեսի համարներում տպագրվում են ինչպես ազգագրական ու բանահյուսական հարուստ նյութեր, այնպես էլ տեսական աշխատություններ, հնագիտական ուսումնասիրություններ, մարդաբանությանը վերաբերող հետազոտություններ և այլն: 1896-1900 թթ. Ե. Լալայանը իր գրառած դաշտային ազգագրական նյութերի հիման վրա «Ազգագրական հանդես»-ում տպագրում է «Զավախք»¹, «Վարանդա»², «Սիսիան»³, «Չանգեզուր»⁴, «Գանձակի գավառ»⁵, «Բորչալուի գավառ»⁶ արժեքավոր աշխատությունները: Շուրջ 50 բանահավաքներ «Ազգագրական հանդես»-ին նյութեր էին առաքում: Օրինակ, Բենսեն գիտական հմտությամբ ներկայացրեց Հարթ գավառի ազգագրական նյութերի մեծագույն մասը⁷: Բարձր Հայքի ազգագրական նյութերը փրկելու տեսակետից մեծ գործ է կատարել Հովհ. Մալխասյանը, որը բարեխղճորեն նկարագրել է Զավախքի նյութերը⁸: Հովհ. Մուրադյանցը ներկայացրել է համշենահայերի յուրօրինակ կենցաղի մի շարք կողմերը⁹: Արցախի տնտեսական, ընտանեկան կենցաղը, հիվանդությունն ու բժշկությունը, հուղարկավորության ծեսերը և այլն նկարագրել է Ղ. Տեր-Ղազարյանը¹⁰, ինչպես նաև Հ.Վ. և Ա. Բ. բանահավաքները¹¹: Հայ ժողովրդի արհեստագործության վերաբերյալ նյութեր և ուսումնասիրություններ է հրատարակել Ս. Թառայանցը¹²: Վ. Փափազյանը մեծ աշխատություն է գրել հայ բոջաների կենցաղի վերաբերյալ, որի հում նյութը անձամբ

¹ Տե՛ս «Զավախք». նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար, ԱՅ, գ. Ա, էջ 117-378, գ. Բ, էջ 245-294:

² Տե՛ս «Վարանդա». նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար, ԱՅ, գ. Բ, էջ 5-243, գ. Գ, էջ 9-53, (այլոց հեղինակությամբ՝ էջեր 54-76, 77-101, 102-112, 113-144, 144-150, 151-172, 173-178, 187-244, 338-349):

³ Տե՛ս «Սիսիան» նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար, ԱՅ, գ. Գ, էջ 105-270:

⁴ Տե՛ս «Չանգեզուր» նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար, ԱՅ, գ. Դ, էջ 7-116, «Չանգեզուրի գավառ». Կապան կամ Ղափան, ԱՅ, գ. XII, էջ 175-212:

⁵ Տե՛ս «Գանձակի գավառ» նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար, ԱՅ, գ. Ե, էջ 213-216, գ. Զ, էջ 231-371, գ. VII-VIII, էջ 255-270:

⁶ Տե՛ս «Բորչալուի գավառ», ԱՅ, գ. VII-VIII, էջ 271-436, գ. IX, էջ 197-262, գ. X, էջ 113-268, գ. XI, էջ 33-128:

⁷ Տե՛ս Բենսե (Սահակ Մովսիսյան), Բուլանջիս կամ Հարթ գավառ (ԱՅ, գ. Ե, էջ 8-184 և Զ, էջ 7-108): Այս աշխատությունը հետո լույս է տեսել առանձին հատորով: Աշխատության բովանդակությունը հետևյալն է. պատմական տեսություն, տեղագրություն, բուսական ու կենդանական աշխարհ, հանքեր, բնակավայրեր ու ճարտարապետական հուշարձաններ, ազգագրություն, վարչական կարգ, բնակարան, զգեստ ու զարդ, տնտեսական զբաղմունքներ՝ հողագործություն, անասնապահություն, փոխադրամիջոցներ, տնային գույք և կահույք, արհեստներ, ուսեստներ, ամուսնություն և հարսանիք, տղաբերք և կնուսք, ընտանեկան հարաբերություններ, հիվանդություն և բժշկություն, մահ և թաղում, կրոնների վերապրուկներ, ժողովրդական տոներ, երգեր ու մանր ժանրեր: Բենսեին ենք պարտական ողջ Տուրուբերանի երկրագործական ամբողջ տեխնիկան նկարներով ու նկարագրությամբ մեզ հասցնելու համար: Պետք է նշել, որ ավելի մանրակրկիտ բանահավաք, քան Բենսեն էր, չգիտենք:

⁸ Տե՛ս Հովհ. Մալխասյան, Հայ գեղջուկի այլոմը (ԱՅ, գ. Գ, էջ 359-391, գ. Զ, էջ 193-203): Այս հողվածաշարում մանրամասնորեն նկարագրված են երկրագործական աշխատանքները տարբեր սեզոններում, աշխատանքի գործիքները ներկայացված են նկարներով: Նկարագրված են բոլոր ուտելիքներն ու կերակուրները, կավե և պղնձե ամանները՝ նկարներով հանդերձ: Իսկ աշխատության մեծ մասը տակավին անտիպ է, որը ներկայացնում է արհեստները և այլն:

⁹ Տե՛ս Հ. Մուրադյանց, Համշենցի հայեր. ազգագրական նյութեր (ԱՅ, գ. Դ, էջ 117-143, գ. Ե, էջ 361-406, գ. Զ, էջ 109-158): Հողվածաշարի արժարժած հարցերն են. երկրի տեղագրությունը, վիճակագրությունը, զգեստն ու զարդը, տնտեսական զբաղմունքները՝ երկրագործությունը, ինչպես նաև ամուսնական սովորությունները, պաշտամունքները և տոները:

¹⁰ Տե՛ս ԱՅ, գ. Բ, էջ 77-101:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 144-186:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 3-71:

ինքն է հավաքել¹: Կովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում հայերի կաթնամթերքների վերաբերյալ ուսումնասիրություն է տպագրել Ա. Զալանթարը²: Ալաշկերտի բանահյուսությունը մեծապես շահել է Գրիգորիս քահ. Նժդեհյանցի շնորհիվ³: Նոր Նախիջևանի հայոց ազգագրությունը նշանակալից հմտությամբ գրի առել ու մեծ ծավալով տպագրել է Ե. Շահագիզը⁴, Երևանի-Շարուր-Դարալագյազի, Հին Նախիջևանի, Ջուղայի, Ագուլիսի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Բասենի, Շիրակի և Ղազախի ու Շամախու հայերի սովորությունները ջանասիրաբար գրի է առել և տպագրել «Փորձ» ամսագրում ու «Ազգագրական հանդես»-ում նշանավոր բժիշկ, հայրենասեր Զաքեռունի⁵: Հրաչյա և Արմենուհի Աճառյանները գրի են առել Կ.Պոլսի ժողովրդական բանահյուսությունը⁶: Եվ այսպես, ուրիշ շատ բանահավաքներ Լալայանի խմբագրած «Ազգագրական հանդես»-ում տպագրում են իրենց գավառների ազգագրական նյութերի նշխարներն ու բանահյուսությունը, այս հանդեսում տեղ գտան «Սանա ծռերի» մի շարք պատումները և այլն:

Բացի զուտ բանահավաքչական աշխատանքներից, «Ազգագրական հանդես»-ում տպագրվում էին ժամանակի նշանավոր մտավորականների իրավագիտական, ազգագրական, բանագիտական, հնագիտական և այլ ուսումնասիրությունները⁷: Այստեղ թարգմանաբար լույս են տեսնում նաև Եվրոպացի մի շարք ազգագրագետների տեսական աշխատությունները և այլ գործեր⁸, հիմնականում Ե. Լալայանի թարգմանությամբ: Ե. Լալայանը ձգտում էր այդ թարգմանությունների միջոցով հայ ընթերցողներին իրազեկ դարձնել Եվրոպայում ազգագրական, բանահյուսական, մարդա-

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 74-90, գ. Դ, էջ 203-275: Այս շատ ուշագրավ աշխատությունը բովանդակում է բազմաթիվ թեմաներ՝ ժողովրդի ծագումը, թիվը, մարդաբանական կառուցվածքն ու բնավորությունը, թափառական կենցաղավարությունը, բնակարանը, հագուստներն ու զարդերը, կերակուրներն ու խմիչքները, զբաղմունքը, լեզուն, կրոնական հավատալիքները, ամուսնության սովորությունները, հուղարկավորության ծեսերը, ժողովրդական արվեստը, բանահյուսությունը, իրավաբանական սովորությունները և այլն:

² Տե՛ս Ա. Զալանթար, Կաթնային արդյունքներ (ԱՅ, գ. Դ, էջ 276-292):

³ Տե՛ս Գրիգորիս քահ. Նժդեհյանց, Ալաշկերտի բանավոր գրականություն (ԱՅ, գ. Ե, էջ 185-199, գ. VII-VIII, էջ 437-505, գ. IX, էջ 263-271, գ. XI, էջ 197-240, գ. XII, էջ 95-103, գ. XIII, էջ 63-86, գ. XVII, էջ 49-52, գ. XVIII, էջ 33-36, գ. XIX, էջ 95-98, գ. XX, էջ 108-111):

⁴ Տե՛ս Եր. Շահագիզ, Նոր-Նախիջևանը և նոր-Նախիջևանցիք (ԱՅ, գ. VII-VIII, էջ 5-102, գ. IX, էջ 5-82):

⁵ Տե՛ս Զաքեռունի, Հայկական սովորություններ («Փորձ», 1879, N 10, էջ 39-47, 1881, N 5-6, էջ 57-62, ԱՅ, գ. VII-VIII, էջ 113-204, գ. IX, էջ 83-116):

⁶ Տե՛ս Հրաչյա և Արմենուհի Աճառյաններ, Հավաքածո պոլսահայ ռամկական անգիր գրականության (ԱՅ, գ. IX, էջ 160-196):

⁷ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Արյան վրեժ և փրկակնք (ԱՅ, գ. X, էջ 269-303): Հին Հայոց իրավունքը և նրա հետազոտության մեթոդը (ԱՅ, գ. XI, էջ 5-32): Առևանգմամբ և գնմամբ ամուսնություն (ԱՅ, գ. XII, էջ 49-83): Հայ ընտանեկան պաշտամունքը (ԱՅ, գ. XII, էջ 202-234, գ. XIII, էջ 112-139, գ. XIV, էջ 156-174): Հայոց ժառանգական իրավունքը (ԱՅ, գ. XV, էջ 68-90, գ. XVI, էջ 117-129): Մայրական իրավունք (ԱՅ, գ. XVII, էջ 126-141, գ. XIX, էջ 33-58): Ֆոլկլորի միջազգային դաշնակցություն (ԱՅ, գ. XXI, էջ 34-36): Սիմբոլը հայ սովորություններում (ԱՅ, գ. XXII, էջ 232-245, գ. XXIII, էջ 231-234): Կ. Կոստանյան, Պոռույզ և տուպյո (ԱՅ, գ. XIII, էջ 131-138), Լ. Բաբայան, Պարսկաստանի կրակապաշտները (ԱՅ, գ. XVIII, էջ 37-58), Անդրպետ, Եզան պաշտամունքը (ԱՅ, գ. XXIII, էջ 114-124), Գ. Իփեյկյան, Զավոր (ԱՅ, գ. XXIV, էջ 90-110), Ա. Ղլտչյան, Հայ հին իրավունքը (ԱՅ, գ. XXII, էջ 5-60, գ. XXIII, էջ 84-114, գ. XXIV, էջ 5-50) և ուրիշները:

⁸ Տե՛ս Ռ. Վիրիսով, Կովկասի տեղը բաղաբանական պատմության մեջ (ԱՅ, գ. Ա, էջ 50-116): Պրոֆ. Պետրի, Մարդաբանության պատմական զարգացումը (ԱՅ, գ. Ա, հավելված, էջ 3-52): Շ. Լետուրնո, Ամուսնության զարգացում (ԱՅ, գ. Ա, հավելված, էջ 53-120): Ա. Պոզոդա, Նորագույն տեսություններ գերդաստանի, հասարակության և պետության ծագման մասին (ԱՅ, գ. Գ, հավելված, էջ 3-50, գ. Դ, հավելված, էջ 3-26, Ե, հավելված, էջ 3-24): Գ. Կանետտին, Մարդաբանություն (ԱՅ, գ. Բ, էջ 3-118): Ֆ. Ռատցել, Տարերք ազգագրության (ԱՅ, գ. Դ, հավելված, էջ 59-96, գ. Ե, հավելված, էջ 25-40, գ. 2, հավելված, էջ 3-40):

բանական գիտությունների նորություններին, հատկապես այն նոր մեթոդներին, որոնք արմատավորվել էին Արևմտյան Եվրոպայում: «Ազգագրական հանդեսի» 2 գրքով փակվում է XIX դարը:

1896-1900 թվականները ամսագրի հրատարակության առաջին շրջանն էին. խմբագրի սեփական միջոցներով հրատարակվեց 6 գիրք՝ յուրաքանչյուրը 500-600 էջով և բազմաթիվ իլյուստրացիաներով: Այս շրջանում ամսագիրն ուներ երկու բաժին՝ ազգագրական և մարդաբանական:

Հայոց ազգագրական-հրատարակչական ընկերության (1900 թ. հոկտեմբեր) և Հայոց ազգագրական ընկերության (1906) գործունեությունը:

Ե. Լալայանի շուրջը համախմբված մտավորականության ներգրավմամբ 1900 թ. հոկտեմբերի 21-ին կազմակերպվում է Հայոց ազգագրական հրատարակչական ընկերությունը¹: Ընկերության նպատակն է եղել դյուրացնել «Ազգագրական հանդեսի» հրատարակությունը և Ե. Լալայանի աշխատանքը, տպագրել գրքեր, գրքույկներ, քարտեզներ, բացել տպարաններ ու գրավաճառանոցներ և այլն, ընդլայնել և աշխուժացնել լուսավորչական, հասարակական գործունեության շրջանակները: Ընկերության նախագահն էր Ա. Մելիք-Ազարյանը, անդամ-քարտուղար Ե. Լալայանը: Ընկերության որոշմամբ Երվանդ Լալայանը ընտրվում է մշտական խմբագիր: Յոթ անձից կազմված խմբագրական հանձնաժողովի մեջ են մտնում Նաև Պերճ Պռոշյանը և Յովհաննես Թումանյանը: Ի դեպ, մեծ լուռեցին այս ազգանվեր ձեռնարկում Լալայանի հավատարիմ աջակիցն ու համախոհն էր: Այսպես, «Ազգագրական գործը մեզանում» ուշագրավ հոդվածում նա գրում է. «Մեր ազգը, որ աշխարհիքի ու Արևելքի ամենահին ազգերեն մինն է և ազգագրության տեսակետից հանդիսանում է վերին աստիճանի հետաքրքրական մի աղբյուր ուսումնասիրության, և մեր աշխարհքը, որը մի լիքը թանգարան է ամեն տեսակ կենցաղագիտական, պատմական, կրոնական, բանահյուսական և այլ մեծարժեք նյութերի, տակավին մնում է խավարի մեջ, իրենց փառքերը ավերակների ու հողի տակ, իրենց պարծանքները մոռացության և անհայտության մեջ: Իրար հետևից, անընդհատ կորչում կամ փչանում են այդ ամենը նոր կյանքի հոսանքների տակ ու նորանոր աղետների մեջ: Սրա համար էլ մեր աչքում մի առանձին նշանակություն է առնում Թիֆլիսի Հայոց ազգագրական ընկերությունը իր թանգարանով ու հանդեսով, որն հիմնել է պ. Եր. Լալայանը և իր անդուլ աշխատանքով ճգնում է ծավալել ու ճոխացնել»²: Յ. Թումանյանն առաջ է քաշում ազգագրական նյութերի հավաքման հարցը՝ կոչ անելով հարուստներին օգնել Հայոց ազգագրական ընկերությանը նյութապես, իսկ ուսուցիչներին՝ հավաքել այդ նյութերը, որոնք կորչում են: Ազգագրական նյութերը հաղորդողները տարեց մարդիկ էին, որոնց մասին Թումանյանը գրում է. «Սրանց ամեն մեկը ավանդությունների, առասպելների, հին զրույցների, ժողովրդական հավատալիքների մի շտեմարան, մի թանգարան է: Այս պատմություններից, զրույցներից, սովորություններից շատերը

¹ ԱՅ-ի 1905թ. XII գրքի էջ 307-ում ասվում է, որ Հայոց ազգագրական հրատարակչական ընկերությունը հիմնվել է նոյեմբերի 21-ին:

² Յ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. VI, Երևան, 1959, էջ 146-147:

եկած են հին դարերից, մեր հին նախնիների կյանքն ու սովորություններն են, նրանց մտքի և հոգու ծնունդներն են»¹:

Հայոց ազգագրական-հրատարակչական ընկերությունը նոր թափ է հաղորդում բանահավաքությանը²: Այդ ընկերության հիմնադրմամբ սկսվում է «Ազգագրական հանդեսի» հրատարակության երկրորդ շրջանը, պարբերականը դադարում է լինել Ե. Լալայանի հրատարակությունը՝ դառնալով ընկերության պաշտոնական օրգանը³: Այս շրջանում մինչև 1906 թ., հրատարակվեց հանդեսի 7 գիրք, ընդ որում՝ մարդաբանական բաժինը վերացվեց: Ազգագրական-հրատարակչական ընկերության շնորհիվ հրատարակվեցին ոչ միայն հանդեսի հետագա հատորները, այլև բազմաթիվ գրքեր, գրքույկներ ու քարտեզներ: 1905 թ. ընկերության անդամների թիվը հասնում է 80-ի: Ե. Լալայանը մտադիր էր ավելի ընդարձակել ընկերության գործունեությունը:

Հինգ տարվա եռանդուն գործունեությունից հետո՝ 1906 թ., Հայոց ազգագրական հրատարակչական ընկերությունը վերանվանվում է Հայոց ազգագրական ընկերություն: Նպատակն էր ավելի մեծ ծավալով գործել. մասնավորապես ազգագրական և ընդհանրապես մարդաբանական, հնագիտական գիտությունների տեսակետից ուսումնասիրել Կովկասը, հարակից երկրները և հայկական գաղթօջախները, հոգալ և միջնորդել տեղական իշխանությունների առաջ՝ պահպանելու Կովկասի հնությունները, կազմակերպելու գիտական արշավախմբեր, կատարելու պեղումներ, բացելու թանգարաններ, գրադարաններ Թիֆլիսում և Էջմիածնում, կազմակերպելու դասախոսություններ, ազգագրական-երաժշտական երեկոյթներ և այլն: Ուշագրավ է վերջինիս դերը մասնագիտական հարցարանների ստեղծման և եղած նյութերը «Ազգագրական հանդես»ում հրատարակելու գործում: Ընկերությունը հարատևեց շուրջ տասը տարի՝ մեծապես խթանելով ազգագրական-մարդաբանական-հնագիտական աշխատանքների ծավալումը ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ Կովկասում: Ընկերությունը հիմնադրեց հայագիտական-կովկասագիտական հարուստ գրադարան ու թանգարան Թիֆլիսում, ուր կենտրոնացվեցին սովարածավալ գրականություն և ազգագրական ու հնագիտական նորագյուտ բարձրարժեք նյութեր՝ հայթայթված ընկերության կազմակերպած դաշտային աշխատանքների միջոցով: Թիֆլիսում Ե. Լալայանի ջանքերով հիմնված Ազգագրական-հնագիտական թանգարանի⁴ հիմքը կազմեցին Ե. Լալայանի կողմից պեղված հնագիտական նյութերը և տարբեր ճանապարհներով ձեռք բերված ազգագրական հավաքածուները: 1908թ. հունվարի 4-ին ընկերության նիստում որոշվեց Թիֆլիսում բացել նաև գրադարան: Հիմնականում Ե. Լալայանի ջանքերով Թիֆլիսում ստեղծվում է հարուստ մասնագիտական թանկարժեք գրականությամբ Կովկասագիտական-մարդաբանական գրադարանը, որի հիմքը կազմեց գիտնականի անձնական հավաքածուն՝ 10 հազար կտոր գրականությամբ: Գրադարանի վարիչն էր Ե. Լալայանի կինը՝ Հայկանուշ Լալայանը, որն աշխատում էր

¹ Նույն տեղում, էջ 65:

² Տե՛ս ԱՅ, գ. XIV, էջ 186:

³ Տե՛ս Ե. Լալայան, Очерк истории Армянской этнографии, Тифлис, 1913, էջ 4-5:

⁴ 1907թ. մարտի 30-ին հրավիրված Հայոց ազգագրական ընկերության ժողովը որոշում ընդունեց նախապատրաստական աշխատանքներ տանել թանգարան ստեղծելու համար, և այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ համարվեց հրատարակել նյութեր հավաքելու ծրագիր: Շուտով այն տպագրվեց «Ճրագիր Հայոց ազգագրական թանգարանի համար նյութեր հավաքելու» վերնագրով (ԱՅ, գ. XVI, հավելված, էջ 1-26. գրվել է Պետերբուրգում Ալեքսանդր III-ի ազգագրական թանգարանի համար, որը ռուսերենից փոխադրել և հարմարեցրել է Ա. Տեր-Գրիգորյանը):

առանց վարձատրության:

Նորաստեղծ ընկերությունը կանոնադրությամբ նախատեսում է կազմակերպել Ազգագրական ընկերության գավառական մասնաճյուղեր: Այդ ամենի հիման վրա հետագայում ստեղծվեցին թե՛ Վրաստանի թանգարանը և թե՛ Հայաստանի պատմության թանգարանը: Ընկերության շնորհիվ առանձին գրքերով հրատարակվեց ազգագրական-բանահյուսական բնույթի բազմազան գրականություն: Միաժամանակ Ե. Լալայանը հողվածներով ու զեկուցումներով հանդես է գալիս միջազգային համաժողովներում և պարբերականներում: Հայոց ազգագրական ընկերության գործունեության, ծրագրերի և Ե. Լալայանի ձեռնարկած միջոցառումների վերաբերյալ Հայաստանի պետական պատմության և արվեստի ու գրականության թանգարանների արխիվներում պահվում են 1000-ից ավելի փաստաթղթեր ու նամակներ:

Հայկական ազգագրական ընկերության հիմնադրմամբ սկսվում է ամսագրի հրատարակության երրորդ և վերջին շրջանը (1906-1916): Ընկերությունը շարունակում է հրատարակել «Ազգագրական հանդեսը» որպես եռամսյա պարբերական, սակայն կարողանում է հրատարակել միայն տարեկան երկու գիրք (այն էլ ոչ բոլոր տարիներին): Այս շրջանում որոշ չափով կրճատվում են առանձին շրջանների ազգագրական նկարագրությունները, և ավելի շատ տեղ է հատկացվում այլ տիպի աշխատանքների:

Քանի որ հովանավորները հրաժարվում են հատկացնել խոստացված ֆինանսավորումը, «Ազգագրական հանդեսը» հայտնվում է ծանր վիճակի մեջ. այդ նույն պատճառով ի դերև են ելնում նաև մյուս նպատակները:

Երվանդ Լալայանի հրատարակչական և թարգմանչական գործունեությունը:

Գր. Խալաթյանցի «Ծրագրի», մասամբ նաև Լալայանի՝ որոշ թեմաների վերաբերյալ կազմած լրացուցիչ հարցաշարերի շնորհիվ¹ պատմական Հայաստանի առանձին գավառների ուսումնասիրությունը առաջին անգամ հայ ազգաբանական գիտության մեջ իրականացվում է համալիր, ամբողջական թեմատիկ ընդգրկումներով, ընդ որում՝ ազգագրական երևույթների հետ մեկտեղ ներկայացվում են բանահյուսությունը, մարդաբանությունը, պատմությունը, բնությունը (երկրի նկարագիր – լեռներ, ջրեր, կլիմա, հանքեր, բուսական և կենդանական աշխարհ, տեղագրական (գավառի վարչական բաժանում, գյուղեր, վանքեր, վիճակագրություն, քարտեզ) և այլն: Հանգամանորեն ներկայացվում է հնագիտական մշակույթի առկա վիճակը: Ծարունակում են հրատարակվել պատմական Հայաստանի մեծ մասի վերաբերյալ բազմաթիվ աշխա-

¹ «Ազգագրական հանդեսի» հետագա գործունեության ընթացքում հավաքչական և հետազոտական աշխատանքներն ու հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ անհրաժեշտ է Խալաթյանցի «Ծրագիրը» որոշ չափով ընդարձակել, լրացնել՝ ելնելով մի շարք նոր պահանջներից: Եվ աստիճանաբար հանդեսի էջերում հրապարակ եկան Եր. Լալայանի և ուրիշների լրացուցիչ նոր ծրագրեր ազգագրական այս կամ այն հարցի կամ ամբողջական հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Թվարկենք դրանք. 1) *Եր. Լալայան, Ծրագիր ամուսնության և հարսանիքի սովորույթների մասին Նյուօթեր հավաքելու* (ԱՅ, գ. Ա, հավելված, էջ 3-52): 2) *Ստեփան Չելիսևսկի, Ծրագիր տղաբերքի և նորածին մանկան ֆիզիկական դաստիարակության մասին Նյուօթեր հավաքելու* (ԱՅ, գ. Գ, հավելված, էջ 73-79): 3) *Նույնի՝ Ծրագիր հիվանդության և բժշկության մասին Նյուօթեր հավաքելու համար* (ԱՅ, գ. Դ, հավելված, էջ 93-106): 4) *Թարգմանություն Է. Արիորի հարցարանի, որ է՝ Ծրագիր սեպհականության նշանների (տամրաների) մասին Նյուօթեր հավաքելու* (ԱՅ, գ. VII-VIII), էջ 525, 5) *Հովսեփ Կարա-Մուրզա, Ծրագիր տնայնագործության վերաբերյալ Նյուօթեր հավաքելու* (ԱՅ, գ. XII, հավելված, էջ 3-32), Ծրագիր հայոց ազգագրական թանգարանի համար Նյուօթեր հավաքելու (ԱՅ, գ. XVI, հավելված, էջ 1-26):

տություններ. Ե. Լալայանի՝ «Նախիջևանի գավառ. Ա մասն՝ Գողթն կամ Օրդուբադի ոստիկանական շրջան»¹, «Շարուր Դարալազյազի գավառ, Ա մասն՝ Վայոց ձոր»², «Նոր Բայազետի գավառ կամ Գեղարթունիք»³, «Վասպուրական»⁴, «Մուշ-Տարոն»⁵ և այլն: Վասպուրականի վերաբերյալ Ե. Լալայանը նախատեսել էր հրատարակել մի քանի հատոր, սակայն Առաջին աշխարհամարտը և նյութական միջոցների սղությունը թույլ չեն տալիս այն իրագործել: Նա կարողանում է անդրադառնալ Վասպուրականի ազգագրությանը, բանահյուսությանը, Վասպուրականի ասորիներին, տնայնագործությանը, նշանավոր վանքերին, նրանց շրջակա տապանաքարերի արձանագրությունների վերլուծությանը: Ե. Լալայանը համեստորեն այդ աշխատությունները կոչել է՝ «Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար», թեև դրանք լուրջ գիտահետազոտական ուսումնասիրություններ են: Լալայանը այդ գործին մոտեցել է հայրենասեր գիտնականի խոր ինքնագիտակցությամբ: Ազգագրական-բանահյուսական նյութեր գրի առնելու հույժ անհրաժեշտությունը նկատի ունենալով՝ Լալայանը գրում է. «Քանի որ ուսումնասիրություններ կատարելու համար երբեք ժամանակ չի պակասելու, մինչդեռ եթե մի քառորդ դար էլ անտարբեր գտնվենք հայկական նյութերը հավաքելու, շատ ու շատ նյութեր բոլորովին անհետանալու են, ուստի իմ անմիջական նպատակը ոչ թե ուսումնասիրություն տալն է, այլ եվրոպական ուսումնասիրության լույսով հայկական նյութերը որոնելը, գտնելը, կորստից ազատելը»⁶:

Լալայանը իրավացիորեն գտնում էր, որ հայ ժողովրդի մշակութային արժեքների՝ ազգագրական, բանահյուսական և հոգևոր մշակույթի այլևայլ նյութերի հայտնաբերումն ու հավաքումը անհատական գործ չեն, այլ պետք է դառնան համազգային, համաժողովրդական խնդիր:

Ե. Լալայանի գիտական գործունեության հիմնական բնագավառներից է նաև ժողովրդական բանահյուսությունը: Նա ժողովրդական բանահյուսությունը դիտում էր որպես ազգագրության մի անբաժանելի օղակ և աշխատությունների մեջ մեծ տեղ էր հատկացնում բանահյուսական նյութերին, որոնք ոչ միայն լրացնում ու լուսաբանում են քննարկվող պատմաազգագրական շրջանի ընտանեկան բարքերն ու հավատալիքները, այլև դառնում են ուղեկցող ու ամբողջացնող նյութ: Ե. Լալայանի բանահյուսական հավաքածուներում մեծ տեղ են գրավում տարբեր ազգագրական շրջաններից, ինչպես, օրինակ, Ջավախքից, Գանձակից, Չանգեզուրից, Լոռիից գրի առնված վիճակի կամ ջանգյուլումի երգեր-խաղիկները:

Ե. Լալայանը գրի է առել և հրատարակել է «Սասնա ծռերի»՝ Նոր Բայազետի⁷, Վանի¹ և Ալաշկերտի² պատումները, իրանական «Ռուստամ Չալ»³ վեպի հայկական

¹ Տե՛ս «Նախիջևանի գավառ, Ա մասն. Գողթն» (ԱՅ, գ. XI, էջ 241-334, գ. XII, էջ 109-174), «Նախիջևանի ոստիկանական շրջանը» (գ. XIII, էջ 199-226), «Նախիջևանի ոստիկանական շրջան կամ Նախճավան» (գ. XV, էջ 133-163):

² Տե՛ս «Շարուր-Դարալազյազի գավառ» (ԱՅ, գ. XII, էջ 235-293), «Վայոց ձոր» (ԱՅ, գ. XIII, էջ 139-166, գ. XIV, էջ 133-155, գ. XXVI, էջ 5-84):

³ Տե՛ս «Նոր Բայազետի գավառ կամ Գեղարթունիք» (ԱՅ, գ. XIII, էջ 167-197, գ. XIV, էջ 5-37, գ. XV, էջ 165-206, գ. XVI, էջ 9-65, գ. XVII, էջ 86-125, գ. XVIII, էջ 109-156, գ. XIX, էջ 5-34, գ. XX, էջ 33-60):

⁴ Տե՛ս «Վասպուրական» (ԱՅ, գ. XX, էջ 116-212, գ. XXI, էջ 37-100, գ. XXII, էջ 85-100, գ. XXV, էջ 21-60), «Տնայնագործությունը Վասպուրականում. Շատախի շալագործությունը» (ԱՅ էջ 189-215), «Ղավառք» (ԱՅ, գ. XXVI, էջ 195-210):

⁵ Տե՛ս «Մուշ-Տարոն» (ԱՅ, գ. XXVI, էջ 149-194):

⁶ Տե՛ս Եր. Լալայան, Ծիսական կարգերը հայոց մեջ (արտատպված ԱՅ-ից), Թիֆլիս, 1913, էջ 3:

⁷ Տե՛ս ԱՅ, գ. XVIII, էջ 37-82:

տարբերակը: Ազգագրական նյութեր գրառելիս Լալայանը, որպես կանոն, հարազատ էր մնում տվյալ բարբառին, ժողովրդական լեզվին, առանց փոխելու գրառում էր տվյալ ազգագրական շրջանին բնորոշ բանահյուսական նյութերը:

Ե. Լալայանը հավաքել և հրատարակել է չափազանց արժեքավոր բանահյուսական նյութեր «Ազգագրական հանդես»-ում, առանձին գրքերով՝ «Ձավախքի բուրմունք» (1892), «Յոթոս» (1903), «Մուլա Նասր-Էդ-Դինը» (1904), «Պառավաշունչ» (1911), «Մարգարիտներ հայ բանահյուսության» (հատ., Ա-Գ, 1914-1915) գործերը, գրի է առել հեքիաթներ, առակներ, առածներ, հանելուկներ, շուտասելուկներ, ինչպես նաև հոգևոր ոլորտը ընդգրկող տարբեր բնույթի ծեսեր և արարողություններ: «Մարգարիտների» երեք գիրքը միասին պարունակում է 91 հեքիաթ: Ժողովածուի Ա և Բ հատորներում ընդգրկված են Արարատյան հովտի բնակչության, իսկ Գ գրքում՝ Ապարանում բնակություն հաստատած արևմտահայ վերաբնակիչների հեքիաթները: Լալայանը գրի է առել նաև «Արա Գեղեցիկ» ավանդավեպը⁴ «Ալեքսանդր Մակեդոնացին» և «Դավիթ Անհաղթը»⁵, «Նոր Բայազետի բանահյուսությունից»⁶, «Ապարանի բանահյուսությունից»⁷, «Ձավախքի բանահյուսությունից»⁸ և բազմաթիվ այլ բանահյուսական արժեքավոր հավաքածուներ: Նրա գրի առած հեքիաթների մի զգալի հատվածը լույս է տեսել ԶԶ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» բազմահատոր հրատարակության մեջ:

Առաջին աշխարհամարտի, արևմտահայերի ցեղասպանության ու հայրենիքից ցիրուցան լինելու, նյութական կյանքի համատարած անկման հետևանքով Հայոց ազգագրական ընկերությունը սնանկանում է, դադարում է նաև բանահավաքչական գործունեությունը: 1914-1915 թթ. «Ազգագրական հանդեսը» լույս չի տեսնում, 1916թ. հրատարակվում է միայն հանդեսի վերջին՝ 26-րդ հատորը:

Անհատական շրջագայություններից զատ Հայոց ազգագրական ընկերության միջոցով 1915 թ. սեպտեմբերին, Առաջին աշխարհամարտի այդ ծանր օրերին, Ե. Լալայանը կազմակերպեց արշավախումբ՝ թուրքական յաթաղանից մազապուրծ և Անդրկովկասի քաղաքներում ու գյուղերում ապաստանած արևմտահայ զաղթականներից ժողովրդական բանահյուսության և ազգագրական նյութեր գրի առնելու համար: Արշավախմբի աշխատանքներին մասնակից դարձրեց նշանավոր մտավորականներ Ա. Բարսեղյանին, Ս. Շալջյանին, Ն. Մարտիրոսյանին, Մ. Դաբաղյան-Վեսպերին, Ս. Կուժիկյանին, Ե. Պեզազյանին: Գիտական արշավախմբի աշխատանքը տևում է չորս ամիս. այդ ընթացքում հավաքվում են 874 հեքիաթ և բազմաթիվ երգեր: Չուզահեռաբար Լալայանը գրի է առնում Մշո հայերի ազգագրությունը, որը և տպագրում է իր հանդեսի վերջին՝ 26-րդ հատորում:

Պատմության թանգարանի դիվանում են գտնվում Լալայանի օրագրության ձեռագրերը, որոնք մեծ թվով նյութեր են պարունակում նրա կյանքի ու գիտական

¹ Տե՛ս ԱԶ, գ. XX, էջ 61-101, գ. XXI, Թիֆլիս, էջ 101-126:

² Տե՛ս «Մարգարիտներ հայ բանահյուսության», գ. Գ, Թիֆլիս, 1915:

³ Տե՛ս ԱԶ, գ. XIV, էջ 69-85:

⁴ Տե՛ս ԱԶ, գ. XIX, էջ 144-159:

⁵ Տե՛ս ԱԶ, գ. X, էջ 304-312:

⁶ Տե՛ս ԱԶ, գ. XIX, էջ 115-150:

⁷ Նույն տեղում, էջ 151-157:

⁸ Նույն տեղում, էջ 158-164:

գործունեության վերաբերյալ:

«Ազգագրական հանդես»-ից բացի, նա աշխատակցել է «Տարագ», «Մշակ», «Մուրճ», «Նոր-դար» և այլ պարբերականների: Բազմաբեղուն գիտնականի գրչին են պատկանում ավելի քան 70 արժեքավոր աշխատություններ, գրեթե նույնքան էլ անտիպ գործեր:

Բուն ազգագրության և բանահյուսության նյութերին զուգահեռ՝ «Ազգագրական հանդեսը» մեծ տեղ էր տալիս հարակից բոլոր գիտություններին՝ պատմությանը, հնագիտությանը, աշխարհագրությանը, սոցիոլոգիային, լեզվաբանությանը, արվեստին, մարդաբանությանը և այլն: Բացի անհատական շրջագայություններից և հրատարակած կոնկրետ աշխատանքներից Լալայանը ազգագրության տարբեր բնագավառներին վերաբերող ծրագրեր է կազմում, ուղարկում ուսուցիչներին ու հասարակական գործիչներին՝ տեղերում նյութեր հավաքելու համար: Նա միաժամանակ ստացված նյութերը վերադասակարգում, խմբագրում, ճարտարապետական հուշարձանները լուսանկարում, աշխարհագրական ու տեղագրական քարտեզներ է կազմում, թարգմանություններ կատարում «Հանդեսի» յուրաքանչյուր գիրքը ներկայացնելով բազմակողմանի ու հարուստ բովանդակությամբ:

Փաստորեն «Ազգագրական հանդեսը» դարձել էր հայ կյանքի մի յուրօրինակ հանրագիտարան: Այն հրատարակվում էր որոշակի համակարգով, ամեն մի գիրքը հիմնականում ընդգրկում էր Հայաստանի որևէ գավառի կամ Կովկասի որևէ հայաբնակ շրջանի սովորածավալ ու համակողմանի նկարագրություն՝ մեծ մասամբ շարադրված իր իսկ՝ Ե. Լալայանի կողմից: Հանդեսի էջերում ուշագրավ նյութեր են հրատարակվել նաև բոշաների, քրդերի, ասորիների, պարսիկների, տեղի ռուս և ուկրաինացի աղանդավորների, ուտիների, վրացիների, հույների և այլոց ազգագրության վերաբերյալ¹: «Ազգագրական հանդեսի» շնորհիվ ազգագրությունը Հայաստանում լիովին ձևավորվեց որպես գիտության ուրույն բնագավառ՝ սահմանազատվելով մասնավորապես բանագիտությունից: Հանդեսի միջոցով կորուստից փրկվեցին ու հետագա սերունդներին կտակվեցին հայ ժողովրդական ավանդույթային մշակույթի շատ ու շատ նյութեր, որոնք նոր, կապիտալիստական, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ներթափանցման հետևանքով ենթարկվեցին արմատական փոփոխությունների²: Ներկայումս «Ազգագրական հանդեսի» ավանդները շարունակում է «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» մատենաշարը, որը 1970 թվականից սկսած պարբերաբար հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից:

Իրավացի էր հայագետ Ն. Ակինյանը, երբ Եր. Լալայանի մահվան կապակցությամբ գրում էր. «Բայց և այնպես ինչ-որ համբարեց Լալայանը, հավաքեց ժամանակին, անոնք փրկված են կորուստեն և պիտի մնան ստացվածք գիտության: Եկող սերունդները պարտավոր են երախտագիտության. պիտի օրհնեն հիշատակը մեծ վաստակավորին»³:

Այսպիսով, Ե. Լալայանը բազմահարուստ ու բազմաբովանդակ գործունեությամբ, այդ թվում իր իսկ կողմից հիմնված և խմբագրված «Ազգագրական հանդեսի» 26

¹ Տե՛ս Վ. Փափազյան, Հայ բոշաներ (ԱՅ, գ. Գ), Ե. Լալայան, Մավականներ (ԱՅ, VII-VIII գրքեր), 1901, Լ. Բաբայան, Կրակապաշտներ (ԱՅ, գ. XVIII):

² Տե՛ս Դ. Վարդումյան, Ազգագրություն, ՀԺՊ, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 926-929:

³ Ն. Ակինյան, Ե. Լալայան (մահախոսական), էջ 294:

գրքերում և այլուր պատմական Հայաստանի մեծ մասի վերաբերյալ ազգագրական և բանահյուսական նյութերի հրատարակումով վերջնականապես կայացրեց գիտական ազգաբանությունը և հիմք դրեց դրա զարգացմանը: Որպես բանահավաք, Լալայանը ոչ թե պարզապես նյութ արձանագրող էր, այլ հետազոտող-գիտնական: Ե. Լալայանը հիմք դրեց նաև պատմական Հայաստանի պատմաազգագրական շրջանների համալիր և բազմակողմանի տարածքային հետազոտության մեթոդին, որի արդյունքը գիտնականի «Ձավախք», «Վարանդա», «Գանձակի գավառ», «Բորչալուի գավառ», «Վայոց ձոր», «Չանգեզուր», «Նոր Բայազետի գավառ», «Նախիջևանի գավառ», «Վասպուրական», «Մուշ-Տարոն» և այլ աշխատություններն են:

Рафик Наапетян, Роль Ерванда Лалаяна и "Этнографического журнала" ("Азгagrakan андес") в становлении и развитии армянской этнографической науки, - Известный армянский этнограф, фольклорист и археолог, редактор и издатель, педагог Ерванд Лалаян внес очень большой вклад в становлении и дальнейшем развитии этнографической науки. В статье рассматривается основной период деятельности ученого в "Этнографическом журнале", который он основал своими силами и средствами и сам же редактировал. Журнал публиковался с 1886г. по 1916г. За эти 30 лет были опубликованы 26 томов, в которых нашли свои отражения исторические, этнографические и фольклорные материалы, касающиеся большей части Армении. Благодаря деятельности Лалаяна этнография в Армении состоялась как наука и были заложены основы ее развития. Е. Лалаян, принимая в основу программу армянской этнографии Гр. Халатянца, развивал ее и создал свой метод комплексного и всеобъемлющего региональной исследования историко-этнографических регионов Армении.

Rafik Nahapetyan, The Role of Yervand Lalayan and "Ethnographic Journal" ("Azgagrakan Handes") in the Development of the Armenian Ethnographic Science, - The well-known Armenian ethnographer, folklorist and archeologist, editor and publisher, teacher Yervand Lalayan made a great contribution in the establishment and further development of ethnography. The article presents the main period of the activity of the scientist when he founded the "Ethnographic Journal" and edited it. The journal was published from 1886-1916. During the 30 years, 26 volumes were published, which reflected the historical, ethnographic and folkloristic materials on the most part of Armenia. Thanks to the activities of Lalayan, Ethnography was formed as science in Armenia and the foundations for its development were laid. E. Lalayan, assuming Gr. Khalatyants Armenian Ethnography as a basis developed it and created his own method of an integrated and comprehensive regional study of historical and ethnographic regions of Armenia.

Ռաֆիկ Նախապետյան – պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի պրոֆեսոր:

